

Cím: Jogfosztás - 90 éve

Alcím: tanulmányok a numerus claususról

Kiadás: Budapest, Nonprofit Társadalomkut. Egy., 2011

ISBN: 978-963-082-657-0

Kovács M. Mária

Numerus clausus Magyarországon, 1919–1945

A numerus clausus törvény által 1920 szeptemberében bevezetett zsidókvóta olyan jogokat vont vissza a zsidóktól, amelyekről korábban azt lehetett hinni, hogy végérvényesen biztosították a zsidók egyenjogúságát a magyar társadalomban. A numerus clausus jogi értelemben rendkívüli törvény volt, amely a zsidók – és csak a zsidók – részére új és külön jogállást hozott létre, ezért nem volt összeegyeztethető az állampolgári egyenjogúság elvével. A zsidókra 1920-tól más szabályok voltak érvényesek, mint a többi állampolgárra. A numerus clausus tehát nem pusztán egy felsőoktatási kvótarendszert állított fel, hanem egyszersmind felmondta az állam és a zsidó állampolgárok közötti alkotmányos jogviszonyt; jelentősége ezért túlmutatott az egyetemek falain, és a magyar zsidók számára vészterhes új korszakot nyitott. A törvény az állami politika rangjára emelte azt a gondolatot, hogy az úgynevezett „zsidókérdést” rendkívüli, csak a zsidókra vonatkozó, a zsidók állampolgári egyenlőségét megtagadó és jogállásukat megváltoztató törvényekkel lehet és kell megoldani. Ebben az értelemben a numerus clausus ugyanúgy zsidótörvény volt, mint a harmincas évek zsidótörvényei. Valójában tehát a numerus clausus volt Magyarországon az első zsidótörvény.

Az egyetemi beiratkozás új rendjéről szóló 1920. évi XXV. törvény megszüntette a régebbi gyakorlatot, amely szerint a beiratkozáshoz elegendő volt érvényes érettségi vizsgával rendelkezni. A törvény felhatalmazta az oktatási minisztert, hogy évente határozza meg, hány diákot lehet az egyetemekre felvenni az adott évben. Ez önmagában nem szükségképpen járt volna együtt zsidóellenes megkülönböztetéssel, hiszen csupán annyit jelentett, hogy azon hallgatók száma, akik egy-egy évben egyetemre járhatnak, előre meg van szabva. Magyarországgal nagyjából egy időben Norvégia, Finnország és Skócia is numerus clausust vezetett be a felsőoktatásban anélkül, hogy ez bármiféle diszkriminációval párosult volna. A törvény a zárt szám elvét így fogalmazta meg: „Az egyes karokra (szakosztályokra) felvehető hallgatók számát az illetékes kar (a műegyetemen a tanács) javaslata alapján a vallás és közoktatásügyi miniszter állapítja meg.”¹

¹ *Magyar Törvénytár, 1920*, Budapest, Franklin Társulat, 1921, 145–146.

A nemzetiségi kvótarendszer

A törvény diszkriminatív mechanizmusát a harmadik bekezdésben bevezetett nemzetiségi kvótarendszer hozta létre. Eszerint az egyetemekre egyetlen „nemzetiség” vagy „népfaj” tagjai sem nyerhettek felvételt nagyobb arányban, mint amekkora az adott nemzetiség részesedése volt az ország összlakosságában. A bekezdés szövege így szólt: „Az engedély megadásánál a nemzethűség és az erkölcsi megbízhatóság követelményei mellett egyfelől a felvételt kérők szellemi képességeire, másfelől arra is figyelemmel kell lenni, hogy az ország területén lakó egyes népfajokhoz és nemzetiségekhez tartozó ifjak arányszáma a hallgatók közt lehetőleg elérje az illető népfaj vagy nemzetiség országos arányszámát, de legalább kitegye annak kilenctizedrészét.”²

Minthogy 1920-ban a zsidók aránya a teljes népességen belül 6% volt, a felsőoktatásban tanulók között ugyanakkor arányuk a háború előtt 25% körül mozgott, és 1918-ra 36% fölé emelkedett, már ennyiből is világos, hogy a zsidó diákok nagy része a törvény következtében kiszorul az egyetemekről.

A harmadik bekezdés papíron az összes nemzetiségre nézve korlátozást vezetett be. A korlátozás azonban a zsidókon kívül egyetlen kisebbséget sem érintett, mert a zsidók kivételével az egyetemisták között egyetlen nemzetiség fiataljai sem alkottak nagyobb csoportot, mint amekkorát a részükre meghatározott kvóta engedélyezett. Következésképpen a kvótarendszer rájuk nézve még akkor sem járt volna semmiféle következménnyel, ha az előírt nemzetiségi arányszámokat ténylegesen alkalmazták volna.

A törvényhozók azonban a nemzetiségi kvótarendszert soha nem gondolták komolyan. Annak kizárólagos értelme az volt, hogy a zsidóellenes intézkedést a külföldről várható kifogások kivédésére egy olyan törvénybe lehessen elbújtatni, amely látszólag valamennyi nemzetiségre egyenlő mércét alkalmazott. Valójában azonban – a zsidóellenes intézkedéseken kívül – a nemzetiségi kvótarendszert be sem vezették. A budapesti egyetem tanácsa már 1922-ben megállapította, hogy a nemzetiségi arányszámok „semmilyen módon” nem befolyásolják a felvételeket, s hogy a törvényt kizárólag a zsidó diákok ellen alkalmazzák. „A felvételizőknek – írta az egyetemi tanács – sem írásban, sem szóban nem kell nyilatkozniuk arról, hogy ők magyarok, németek, románok stb. [...] és az egyetem sem kutatta ezt...” A felvételi bizottságok kizárólag azt vizsgálták, hogy „vajjon aki felvételt kér, zsidó-e, vagy nem”.³ Az egyetemi tanács végső soron kimondta azt, amit valójában mindenki tudott: hogy a

² Uo.

³ ELTE Levéltár, Rectori Hivatal, Egyetemi tanácsi jegyzőkönyvek, 1922/I. rendes ülés.

nemzetiségi kvótarendszer nem volt egyéb, mint egy nemzetiségi kvótarendszerbe elbújtatott zsidókvóta.

A zsidókvóta

Mindazonáltal nem felel meg a valóságnak az a tévhit, amely szerint a numerus clausus törvényben a „zsidó” kifejezés elő sem fordul, noha a legenda máig tartja magát a publicisztikában. A törvény alkalmazását a végrehajtási utasítás szabályozta – ebben pedig mind a „zsidó”, mind az „izraelita” kifejezés szerepel. Ugyanígy szerepel az is, hogy az izraelitákat nem felekezetnek, hanem nemzetiségnek kell tekinteni.

Magát az explicit zsidókvótát tehát nem a törvény főszövege, hanem annak végrehajtási utasítása hozta létre. Ez táblázatban nevezte meg a kvóta kiszabásánál számításba vett nyolc nemzetiséget. Az a rendelkezés, hogy „az izraelitákat külön nemzetiségnek” kell tekinteni, elárulta a törvény valódi szándékát: a zsidókvóta létrehozását.

1. ábra. A numerus clausus törvény végrehajtási utasítása

A népesség megoszlása anyanyelv szerint.
Csonka Magyarországon (Nyugat Magyarországgal együtt).
 Az izraelitákat külön nemzetiségnek véve.

Összes népesség	Magyar	Német	Tót	Román	Ruthén	Horvát	Szerb	Egyéb	Zsidó
7,874,385	6,293,800	732,330	105,956	48,810	1,203	88,504	22,109	21,380	474,503
%	79.4	9.4	1.4	0.6	0.0	1.1	0.3	1.1	6.0

A hivatalos másolat hitelesül:

Trifán Miklós s. k.
 s. hiv. igazgató,
 az etnikai iroda főnöke.

Forrás: 123 033/1920. VKM sz. rendelet, in *Magyarországi Rendeletek Tára (1920)*, 1455–1460.

Az „izraelita” ugyanis az 1920-ban hatályos jogrend szerint nem nemzetiséget, hanem vallást jelölt, a magyar jogban a „zsidó nemzetiség” fogalma nem létezett. A törvényhozók az egyes nemzetiségeket anyanyelvük alapján szedték táblázatba, és a kiszabott kvóta nagyságát – elvben – a népszámlálás nyelvi adataira alapozták. Minden nemzetiség olyan arányban

vehetett részt a felsőoktatásban, amilyen arányban az illető nyelvet anyanyelvként használó egyének részesedtek az össznépességben.

A zsidók esetében azonban az anyanyelvet nem vették figyelembe. Őket mindenképpen – tehát anyanyelvüktől függetlenül – „külön nemzetiségnek” kellett besorolni, akkor is, ha anyanyelvük magyar volt. Hiába volt tehát az „anyanyelv” a nemzetiségi kvótarendszer alapja, a zsidók esetében az anyanyelv egyáltalán nem számított. A táblázattal előírt kvóta a zsidókat kiemelte addigi jogállásukból, és őket – minden külön magyarázat nélkül – vallásfelekezettől nemzetiséggé minősítette át. A zsidókra rendkívüli, kivételes szabályt alkalmazott tehát, olyan szabályt, amelyek az ország többi polgárára nem volt érvényes.

Arra a kérdésre, hogy a törvény szempontjából ki számít zsidónak, a törvényhozó semmiféle választ nem adott. Ez viszont az egyetemeket örökös botrányba keverte, mert még egyazon egyetem egyes karai sem egyformán értelmezték a törvényt. Egyes karok, mint például a budapesti jogi kar, csak a zsidó vallásúakra alkalmazták a kvótát, más karok viszont – mint például a budapesti orvostudományi kar – a kikeresztelkedett, de zsidó „származású” felvételizőket is „zsidónak” tekintették. Az orvoskaron tehát a leszármazás szerinti hovatartozás volt a döntő, és ez felülírta a felekezeti hovatartozást is.

A vitákat az egyetemek saját falaikon belül nem tudták eldönteni. Végül 1922-ben a budapesti egyetemi tanács a zsidókvótát elrendelő táblázatot olyan hevenyészett „cédulának” minősítette, amelyről „látható, hogy mind a nemzetgyűlés, mind a kormány az ügynek minden nehézségét és kellemetlenségét a tanártestületekre kívánták áthárítani”.⁴ A korszak meghatározó kultúrpolitikusa, Klebelsberg Kunó viszont úgy vélte, hogy az 1920-as törvényből az orvoskar vonta le a helyes, logikus következtetést. A törvényhozás ugyanis – mondta Klebelsberg a képviselőházban – „azzal a nyílt szándékkal” alkotta meg a numerus clausus törvényt, hogy „a zsidóságot fajnak jelentse ki. [...] Mert ha fajnak van egyszer minősítve a zsidóság, akkor nem lehet a fajtól menekülni úgy, mint – mondjuk – a felekezettől az áttéréssel, vagy a nemzetiségnél azzal, hogy az ember más nemzetiségűnek vallja magát.”⁵ Vagyis a zsidókat azért kellett származás szerint osztályozni, nehogy vallási vagy anyanyelvi szempontokra hivatkozva „menekülhessenek” a korlátozások alól.

A magyar történeti irodalomban gyakran felbukkanó felfogással ellentétben tehát Magyarországon a leszármazási elv alapján gyakorolt megkülönböztetés nem az 1939-es úgynevezett második zsidótörvénnyel kezdődött, hanem 1920-ban, a numerus clausus explicit zsidókvótájával, még akkor is, ha a leszármazási elvet a húszas években nem minden egyetem érvényesítette.

⁴ ELTE Levéltár, Rektori Hivatal, Egyetemi tanácsi jegyzőkönyvek, 1922/I. rendes ülés.

⁵ Képviselőházi Napló, 1927, IX, 198 (1928. február 23.).

A kockázatok és a kettős beszéd

Az első világháború veszteségeivel küszködő Magyarország számára a zsidókvóta bevezetése kockázatos lépés volt. A magyar diplomáciai célok eléréséhez a nyugati hatalmak jóindulatára volt szükség, az állami szintű antiszemitizmus azonban külföldön rossz hírbe hozta az országot, és valamelyest megnehezítette a gazdasági konszolidációhoz szükséges külföldi kölcsönök felvételét is. Ezzel magyarázható az a különös jelenség, hogy miközben a Nemzetgyűlésben és a sajtóban a numerus clausus témáját brutális antiszemita retorika kísérte, a hivatalos kormánypolitika szintjén a témát mégis egyfajta őszintén rejtőzködés és kettős beszéd vette körül. Az ország politikai vezetői ugyanis – külpolitikai megfontolások miatt – úgy vélték, hogy a zsidóellenes szándékról hivatalosan nem szabad egészen nyíltan beszélni. Kovács Alajos szélsőjobboldali statisztikus, a Statisztikai Hivatal miniszteri tanácsosa, majd elnöke így írt arról, miért is van szükség erre a kettős beszédre: „Azoknak az államférfiaknak, akiknek a kezébe van letéve ma az ország sorsa, [...] nehéz dolguk lesz, hogy a zsidókérdést úgy oldják meg, hogy a filozemita külföldet ránk ne haragítsák.”⁶

Ez tehát annyit jelentett, hogy a zsidóellenes intézkedéseket olyan jogi keretek mögé kellett elbújtatni, amelyeket a külföld és a Népszövetség sem kifogásolhat. Amint Haller István, az első Teleki-kormány kultuszminisztere megfogalmazta, a törvényhozásnak a zsidókérdésre olyan megoldást kell találnia, „amellyel magát a célt el lehet érni, amely azonban megtámadhatatlan és amely miatt az országnak és a nemzetnek semmiféle nehézsége nem fog támadni sehol”.⁷

A törvény a kisebbségbe került erdélyi magyarok helyzetére is rossz hatással volt, mert Románia egy sor erdélyi magyar iskolát a magyar numerus clausus törvényre hivatkozva szüntetett meg, mondván, hogy a magyarok helye Romániában éppen olyan, mint a zsidóké Magyarországon, tehát az erdélyi magyaroktól is meg lehet vonni a korábbi korszakból örökölt, „aránytalanul” kedvező iskoláztatási lehetőségeket. Az erdélyi magyar egyházak püspökei ezért már 1922-ben arra kérték a magyar kormányt, hogy törölje el a törvényt, s ezzel könnyítsen a kisebbségbe került magyarok helyzetén.⁸ Erre a hátrányos összefüggésre a húszas évek végén a kultuszminiszter, Klebelsberg Kunó is felhívta a figyelmet.⁹

⁶ Kovács (1922), 53.

⁷ Nemzetgyűlési Napló, 1920, II, 395 (1920. április 29.)

⁸ Nemzetgyűlési Napló, 1922, II, 224 (1922. július 20.)

⁹ Indoklás „a tudományegyetemekre, a műegyetemre, a budapesti egyetemi közgazdaságtudományi karra és a jogakadémiákra való beiratkozás szabályozásáról szóló 1920. évi XXV. törvénycikk módosításáról” szóló törvényjavaslatához, Felsőházi irományok, 1927, IV, 398 (1927. november 18.).

A törvény életbe léptetésének belpolitikai kockázata is volt: megingatta a zsidó polgárság biztonságérzetét, s ezzel veszélyeztette a háborút követő gazdasági konszolidáció esélyeit. Amint Hegedüs Lóránt, a Teleki-kormány pénzügyminisztere megfogalmazta: „A hazafias zsidóság nem tud tevékenyen közreműködni, hogy Magyarországra külföldi tőke jöjjön, míg mi keresztények ezt a törvényt meg nem semmisítettük.”¹⁰

Magyarország vezető politikusai a zsidókvóta kül- és belpolitikai kockázataival kezdettől tisztában voltak. Jól jelzi ezt, hogy 1919 ősze és 1920 ősze között három egymást követő kormány – a szélsőségesen antiszemita erők követelésének ellenállva – nem volt hajlandó a zsidókvótát törvénybe foglalni, s hogy végül 1920 őszen, amikor a törvényt a Nemzetgyűlés mégis elfogadta, a szavazástól távol maradt maga a miniszterelnök, Teleki Pál, és nem szavazta meg a törvényt a korszak több meghatározó politikusa, köztük Bethlen István és Klebelsberg Kunó sem. Távol maradt a szavazástól a kormány minisztereinek többsége, és a nemzetgyűlési képviselők 70%-a is. A kormány tehát a zsidók jogfosztását úgy vitte keresztül, hogy az általa beterjesztett törvényért a felelősséget a törvényt megszavazó Nemzetgyűlésre hárította át abban reménykedve, hogy ezzel megőrizheti nemzetközi szalonképességét.

Ideológia és apológia

A zsidókvóta 1928-ig érvényben volt, s e nyolc év alatt a magyar kormány számos bel- és külpolitikai bírálat érte. Ezekre válaszképpen alakult ki az az apologetikus érvrendszer, amellyel a kormány a külföldi kritikát elhárítani igyekezett. A zsidókvótát végül 1928-ban formailag törölték a törvényből. Igaz, a helyébe lépő foglalkozási kvóta ugyanúgy a zsidók kizorítását célozta, mint az eltörölt zsidókvóta, majd 1934-től az addig eufemisztikusan megnevezett foglalkozási kvótát ismét azon a néven emlegették, ami valójában volt: „zsidó arányszám.” Öt év múltán az 1939-es zsidótörvény a zsidókvótát formailag is visszaállította.

A zsidókvótának a húszas évek elején kidolgozott ideológiája és apológiája azonban túlélte ezeket a fordulatokat. Olyannyira, hogy a törvény korabeli apológiájának bizonyos elemei még ma, csaknem egy évszázad múltán is fel-felbukkannak a korszakról szóló történelmi feldolgozásokban. A törvény apológiája azonban megalkotásának valódi okait nem, vagy csak kismértékben magyarázta meg. Bár indoklásakor sok szó esett a korszak valóságos válságtüneteiről, a törvény ezekre nem kínált megoldást. A zsidókvóta nem valamiféle átgondolt válságkezelő intézkedés volt, hanem – mint ahogy még a zsidókvótát éveken át életben tartó Klebelsberg Kunó kultuszminiszter is elismerte – hevenyészett, „ötletszerű

¹⁰ *Pester Lloyd*, 1926. augusztus 1., idézi HALLER (1926), 248.

törvényalkotás” eredménye, amely egy kivételes történelmi pillanatban, *ad hoc* módon improvizált, hamis premisszákon nyugvó elképzelést ültetett át a törvények nyelvére, s amely éppen ezért nem is teljesíthette be a hozzá fűzött elvárásokat, sőt a többségi társadalom szempontjából is ésszerűtlen volt.¹¹

„Rendkívül nehéz – írja Karády Viktor – racionálisan átgondolni azt a rengeteg nyilvánvaló zagyvaságot, amely az antiszemita szólamok sajátja, s amely ezeket gyakran a delirium tremensre emlékeztető szellemi termékekkel rokonítja. [...] A modern zsidógyűlölők által felsorakoztatott indokok és a zsidógyűlölet következményei között vagy egyáltalán nincs, vagy csupán rendkívül halvány az ok-okozati összefüggés.”¹²

Tanulmányomban magam sem ezeket a halvány ok-okozati összefüggéseket keresem; ehelyett azokra a retorikai és gondolati csapdákra szeretném irányítani a figyelmet, amelyeket a numerus clausus korabeli apológiája az utókor történészeinek állított, s amelyek miatt még napjainkban is tartja magát az elképzelés, hogy a numerus clausus faji paragrafusa a maga korában egyfajta átgondolt reakció lett volna a háború, a forradalmak és a területelcsatolások keltette válsághelyzetre.

Háborús évfolyamok, menekültkérdés

A törvény egyik hivatalosan deklarált célja az volt, hogy helyet teremtsen a háború miatt feltorlódott, katonaviselt keresztény férfihallgatók egyetemi képzéséhez. Valójában a számukra szükséges helyeket – Európa sok más hadviselt országához hasonlóan – Magyarországon is meg lehetett volna teremteni nyári pótszemeszterekkel és egyéb könnyített feltételekkel. Ugyanígy feltorlódtak a háborús évfolyamok Európa minden országában, de zsidókvótát 1920-ban csak Magyarországon vezettek be.

A második hivatalos érv szerint a zsidók oktatási jogait azért kellett korlátozni, mert a trianoni elcsatolások miatt sok volt az értelmiségi menekült. A kvóta eltörlésére eszerint csak akkor lett volna remény, ha maguk a trianoni határok megváltoznak. „Adják vissza nekünk a régi Nagy-Magyarországot – mondta Klebelsberg a Nemzetgyűlésben –, akkor majd hatályon kívül fogjuk tudni helyezni a numerus clausust.”¹³ Ez világos beszéd volt.

11. „Indoklás „a tudományegyetemre, a műegyetemre, a budapesti egyetemi közgazdaságtudományi karra és a jogakadémiákra való beiratkozás szabályzásáról szóló 1920. évi XXV. törvénycikk módosításáról” szóló törvényjavaslathoz” Felsőházi irományok, 1927. IV. 400. old. (1927. november 18.)

¹²KARÁDY (2000), 333–334.

¹³ Nemzetgyűlési Napló 1922–1926, XXIV, 320 (1924. június 4.).

A mögötte meghúzódó szociológiai tények azonban már nem voltak ennyire világosak. A menekült diákokat a zsidók kiszorítása nélkül is el lehetett volna helyezni, mert a diákokkal együtt azok az egyetemek is átkerültek Magyarországra, ahol ezek a diákok eredetileg tanultak, vagyis a kolozsvári és a pozsonyi tudományegyetem. Átköltözésük után hamar ki is derült, hogy az ország négy tudományegyetemén együttvéve voltaképpen több hely volt, mint amennyit keresztény diákokkal egyáltalán be lehetett tölteni. A „numerus clausus ellenére – mondta Klebelsberg kultuszminiszter 1925-ben – a keresztény értelmiség gyermekei nem jelentkeztek nagyobb számban az egyetemre”.¹⁴ A zsidó diákok kiszorítása ily módon egyfajta diákhíányt is teremtett, hiszen a húszas évek közepére az állami keretlétszámok visszaálltak a háború előtt jellemző mértékre, betöltésükhöz azonban – a zsidók kis száma miatt – évente nagyjából 2000-2500 keresztény diákkal többet kellett felvenni az egyetemre, mint a háború előtt.¹⁵ A húszas évek közepére kiderült, hogy a keresztény jelentkezők már a minisztérium és az egyetemek által kölcsönösen kialakított felvételi keretszámokat sem tudják kitölteni: 1924-ben már a zsidókvóta élharcosának számító budapesti orvoskarnak sem volt annyi keresztény jelentkezője első évre, mint amennyit a 400 fős állami keretlétszám alapján a karnak fel kellett vennie. A 400 helyre a 6%-os zsidókvóta (24 fő) levonása után a karnak 376 főt kellett volna felvennie,¹⁶ erre a 376 helyre azonban csak 253 keresztény hallgató jelentkezett, 1925-ben 280, 1926-ban 273, 1927-ben 278.¹⁷ A keresztény jelentkezők alacsony száma miatt a budapesti orvoskar a tanév során átvett újabb keresztény hallgatókat a pécsi és a szegedi egyetem orvoskaráról, mintegy megváltoztatva ezzel mindhárom egyetem év végi zsidó/nem-zsidó arányszámait. A probléma megoldására a budapesti orvoskar a kormánynak azt javasolta, hogy a miniszter egységesen csökkentse a vidéki egyetemekre felvehető hallgatók számát 150-ról 70-re, a budapesti létszámot pedig 400-ról 180-ra, mert ilyen „magas” keretszámokat keresztény jelentkezőkkel nem lehet betölteni.¹⁸ Végül a diákhíány

¹⁴ VKM Töredék iratok, Klebelsberg Kunó gróf előterjesztése a numerus claususról a Nemzetek Szövetségének, 1925. november 30., MOL, K 305.

¹⁵ A diáklétszám a katonaviselt hallgatók lediplomáztatása után kb. 1924/1925-re állt vissza a háború előtti 15 000 fő körüli szintre, és 1940-ig – kisebb ingadozásokkal – ezen a szinten maradt. Azonban míg a háború előtt ebben a létszámban 3500 körül volt a zsidók száma, a húszas évek közepére ez a szám kevesebb mint a felére csökkent.

¹⁶ SOTE Levéltár, A budapesti kir. Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem orvoskari tanártestületének 1924. szeptember 10-én tartott I. rendes ülése; uo. 1925. szeptember 10-én tartott I. rendes ülés. Lásd még HALLER (1926), 144, 233.

¹⁷ SOTE Levéltár, A budapesti kir. Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem orvoskari tanártestületének 1924. szeptember 10-én tartott I. rendes ülése, 1926. szeptember 7., I. rendes ülés.

¹⁸ Uo., 1927. november 9., III. rendes ülés.

problémájának megoldására 1928-tól Klebelsberg a budapesti orvoskar által felvehető elsőévesek számát csökkentette 400-ról 240-re.¹⁹

Bebizonyosodott, hogy az 1920-as év hisztérikus légkörében fogant zárt szám törvény hamis premisszákon nyugodott: sem a menekültek, sem a trianoni ország keresztény középosztályának részéről nem következett be az a fajta kétségbeesett roham az egyetemi felvételekért, amely az egész intézkedést indokolttá tette volna.

Konzervatívok és radikálisok

A numerus clausus diskurzusnak szinte axiomatikus tétele az, hogy a numerus clausus törvény a szélsőjobboldal és a konzervatív jobboldal párharcának, illetve egyezkedésének eredményeként jött létre. E gondolatmenet szerint a zsidóellenes törvényt a szélsőjobboldali politikai erők és az antiszemita diákegyesületek kényszerítették rá a konzervatív jobboldalra, amely általában inkább idegenkedett a zsidóellenes törvény bevezetésétől. Eszerint a Teleki-kormány a numerus clausust azért vezette be, hogy „leszerelje” a forradalmakat követő antiszemita tömeghangulatot, és „kifogja a szelet” a jobboldali radikalizmus vitorlájából. A Bethlen-kormány a Népszövetség vizsgálatai során évekig ezzel a gondolatmenettel magyarázta a törvény létezését és fenntartását. Ez a beállítás azonban megtévesztő, mert azt a téves benyomást kelti, mintha a zsidókvótát csak a szélsőjobboldal támogatta volna, miközben a konzervatív vezetők a törvényt helytelenítették volna. Pedig Teleki Pál miniszterelnök bizonyosan nem csak kényszerűségből terjesztette be a törvényt.²⁰ Teleki a zsidókvótát kifejezetten pártolta: úgy vélte, hogy „a zsidók szellemi téren való érvényesülését lehetőleg arányosan le kell csökkenteni”, és ehhez intézményes megoldásra van szükség.²¹ Kormányá az antiszemita diákegyesületeket nem csendesítette, hanem inkább bátorította.²² A törvény szeptemberi bevezetése után a kormány már októberben újabb szigorító rendeletet adott ki, amely szerint a felsőbb éves diákok „nemzethűségét” igazoló bizottságokban a bajtársi egyesületek két-két diák tagjának is részt kell vennie. Ezek végül is több ezer felsőéves zsidó hallgatót kizártak a budapesti egyetemről.²³

Más volt a helyzet a mérsékelt konzervatívok vezéralakjainak számító Bethlen István és Klebelsberg Kunó esetében. Bethlen politikai stílusától eleve távol állt az értelmetlen

¹⁹ Uo., 1928. október 9., II. rendes ülés.

²⁰ ABLONCZY (2000), 552.

²¹ *Pesti Élet*, 1919. szeptember 15., 3.

²² ZINNER (1989), 79. Az egyetemeken kibontakozó kampány élén az Ébredő Magyarok álltak.

²³ VKM 136.515/1920. sz. módosító rendelet, 1920. október 19.

külpolitikai kockázatok vállalása, mert – mint mondta – „a zsidókérdésnél [...] sokkal nagyobb bajai vannak a nemzetnek”, s e nagy bajok kezelését nem szabad semmiféle „másodrangú” problémának alárendelni.²⁴ Mindazonáltal Bethlenről és Klebelsberggről sem mondhatjuk, hogy a törvényt – ha már a Teleki-kormánytól „készen kapták” – ellenezték volna, hiszen éveken át megvédték a hazai és a nemzetközi bírálókkal szemben.²⁵ Amikor pedig a húszas évek végén Bethlenék mégis úgy döntöttek, hogy a zsidóellenes intézkedést – legalábbis papíron – fel kell számolni, Teleki szembefordult Bethlenékkal, harcosan védelmére kelt a faji paragrafusnak, ezzel mintegy utólag is tanúságát adva annak, hogy 1920 őszen sem jobb meggyőződése ellenére hagyta, hogy a kormánypárt beterjessze a zsidókvótát.

A zsidókvóta kérdésében tehát a konzervatív és a radikális jobboldal között húzódozó határ messze nem volt olyan éles, mint amilyen lehetett volna. A kvótát maga Bethlen is voltaképpen hasznos eszköznek tartotta, amelynek segítségével – mint mondta – a zsidók magyarországi pozícióit gyengíteni lehet mindaddig, ameddig a nem zsidó középosztály tagjai, akik „a történelmi tradíciónak megfelelő fajiságot képviselik”, „a nemzetnek újból vezetői lesznek”.²⁶ Azonban – így a bethleni gondolatmenet – kifejezetten helytelen volna engedni, hogy a zsidókérdéssel kapcsolatos belpolitikai küzdelmek keresztezzék a külpolitikai célokat.²⁷ A radikálisokat Bethlen azért marasztalta el, mert azok antiszemitizmusukat a politikai élet középpontjába, „a magyar politikai élet egét egyedül uraló csillagzat polcára” akarták állítani, miközben megfeledeztek „a sokkal nagyobb, sokkal égetőbb, sokkal veszélyesebb és a nemzet életét is fenyegető problémákról, mintha nem azok kellene, hogy a magyar politika irányítóját elsősorban irányítsák”.²⁸ Bethlen úgy vélte, hogy a rögeszmes antiszemitizmus megbénítja a magyar politikai élet problémamegoldó képességét. A húszas évek során kormányát mindinkább distanciálta a politikai antiszemitizmustól. A zsidókvóta eltörlésével viszont mégis mindaddig várt, ameddig a Népszövetség Magyarországgal szemben határozott eljárást nem kezdeményezett. Amikor pedig 1928-ban a törvényt mégis módosította, jóváhagyta kultuszminiszterének javaslatait, amelyek – most már nem faji, hanem foglalkozási kategóriákra kimondott kvóták segítségével – továbbra is a zsidók kiszorítására szolgáltak.

²⁴ Bethlen István beszéde, in Nemzetgyűlési napló, 1922, XV, 176 (1923. július 27).

²⁵ Romsics Ignác szerint Bethlen – bár nem nyilatkozott a kérdésben – „valószínűleg” egyetértett a numerus claususban foglalt antiszemita intézkedéssel (ROMSICS [1991], 113).

²⁶ Bethlen 1925-ös sajtóinterjút idézi: ROMSICS (1991), 201.

²⁷ Bethlen István beszéde, Nemzetgyűlési napló, 1922. XV. kötet, (1923. július 27), 176.

²⁸ BETHLEN (1988), 128.

A szociálpolitikai érvek

A numerus clausus diskurzusnak a húszas évekből örökölt, harmadik fontos eleme az a tétel, hogy az antiszemita törvényt szociálpolitikai okokból kellett megalkotni azért, hogy lefékezze a diplomás értelmiség vésszesnek tűnő túlszaporodását, vagy ahogyan Klebelsberg Kunó kultuszminiszter a Népszövetség 1925-ös tárgyalásán mondta, hogy megvédjen az „értelmi proletariátus kifejlődése ellen”.²⁹

Hiába hangoztatta azonban külpolitikai fórumokon, mintegy apológiaként ezt az érvet Klebelsberg, valójában maga sem hitt benne. Ennek hangot is adott, kitéve magát a vádnak, hogy véleményét hallgatóságának elvárásaihoz igazítja. „Sohasem azonosítottam magam ezzel a törvénnyel – nyilatkozta a sajtónak 1927-ben –, csak örökségül kaptam.”³⁰ Az értelmiség túltengésével kapcsolatos érveket egyenesen demagógiának minősítette: „Sajnos Magyarországon az a helyzet, hogy frázisokkal mindennél többet lehet elérni. Az értelmiségi proletariátus túltengéséről kidobott jelszó is egy ilyen frázis, amelynek igen veszedelmes következményei lehetnek. [...] Az iskola iskola, az iskolából nem lehet sem szociálpolitikai, sem gazdasági kérdést csinálni.”³¹ Azt az elgondolást, hogy az értelmiségi túltermelést állami eszközökkel meg lehetne akadályozni, Klebelsberg egyenesen „lehetetlenségnek” tartotta, amely „járhatatlan utat mutat”, és értelmetlen politikai konfliktushoz vezet.³²

Volt azonban a numerus clausus törvénynek olyan aspektusa, amelyet Klebelsberg mindezek ellenére támogatott. Ha a létszámkorlátozást nem támogatta is, azzal egyetértett, hogy a zsidókat ki kell szorítani az egyetemekről. Bethlenhez 1926-ban írott levelében arra tett javaslatot, hogy a zsidók kizorítását a nyílt zsidókvóta helyett más eszközökkel kellene megvalósítani. „Mint jogász egészében tisztán látom, hogy törvényünk mai szövegezése mellett a hágai Cour permanent elé a siker reményében nem mehetünk. [...] A törvényt tehát majd revideálnunk kell, de nem azért, hogy a zsidó egyetemi hallgatók ezreit megint nyakára bocsássuk a nemzetnek, hanem azért, hogy bizonyos racionális intézkedésekkel az intézmény lényegét megmentjük. Erre nézve meg is vannak az eszméim (autonóm felvételi bizottságok az egyetemen, az értelmi képességek, az egyes tárgyakban mutatott előmenetel mellett a magaviselet és a testnevelés osztályzatának hangsúlyozása stb.) [...] A zsilip teljes felhúzását katasztrofálisnak tartanám, és így a diszkrét keresztény politikusoknak bevonásával olyan

²⁹ VKM Töredék iratok, Klebelsberg Kunó gróf előterjesztése a numerus claususról a Nemzetek Szövetségének, 1925. november 30., MOL, K 305.

³⁰ MTI Magyar lapszemle, 1927. október 21., lásd <http://archiv1920-1944.mti.hu/Pages/PDFSearch.aspx?Pmd=1>, letöltés 2011. március 7.

³¹ *Pesti Napló*, 1928. szeptember 4., 5.

³² Uo.

szöveg megkonstruálását látom szükségesnek, amely genfi vagy hágai beavatkozáshoz praetextust nem ad.”³³ Klebelsberg valamennyi javaslata arra vonatkozott, hogy a törvény betűjéből törölt zsidóellenes korlátozásokat a gyakorlatban hogyan lehetne a továbbiakban is fenntartani.

Az „arányosítás”

A szélsőjobboldal egy része a zsidókvóta bevezetését nem is valamiféle egyetemi törvény keretében képzelte el, hanem egy jóval tágabb, a gazdaság valamennyi ágára kiterjedő zsidótörvényt tartott kívánatosnak. A zsidókvóta statisztikai háttérét kidolgozó statisztikus, Kovács Alajos olyan rendelkezéseket sürgetett, amelyek megváltoztatnák a zsidók és a nem zsidók „társadalmi tagozódásában” mutatkozó különbségeket: csökkentenék a polgárság és az értelmiség részarányát a zsidók között.³⁴ Kovács szerint a zsidók részesedése a nemzeti vagyonban és a nemzeti jövedelemben aránytalanul magas, 20-25%-os volt. Ezt az arányt kellett volna csökkenteni arra az 5,9%-os arányra, amelyet a zsidók az ország össznépeességében elfoglalnak. A Kovács-féle „arányosítási” programból az következett volna, hogy a zsidók kiszorítása azon ágazatokban kezdődjék, amelyekben a zsidók a legnagyobb arányban vannak jelen, mindenekelőtt a bankszektorban és a kereskedelemben. Azokhoz az arányokhoz képest, amelyeket a zsidók e két szektorban 1920-ban betöltöttek, 13,4%-os arányuk általában az értelmiségben nem is volt olyan magas: a bankszektorban működő önálló keresők 80,6%-a, a tisztviselőknek pedig 43,7%-a, a kereskedelemben az önállók 53,6%-a, a tisztviselőknek pedig 48,2%-a volt zsidó.³⁵

A húszas évek elején azonban nem volt reális elvárás, hogy a magyar állam faji kvótarendszerrel szabályozza a magántulajdonon alapuló gazdaság működését. Nem volt elképzelhető, hogy törvény írja elő, a vállalatok milyen vallású, illetve fajú tisztviselőket alkalmazhatnak, és milyen nem: erre a történelmi fordulatra egészen 1938-ig kellett várni. A húszas évek külpolitikai környezetében zsidóellenes foglalkoztatási rendelkezéseket legfeljebb olyan területeken lehetett érvényesíteni, amelyeken maga az állam volt a munkaadó, mindenekelőtt a közigazgatásban, ahol a kényszernyugdíjazások során fokozatosan meg is szabadultak a zsidó alkalmazottak legnagyobb részétől.

³³ SZINAI-SZÜCS (1972), 256–257.

³⁴ KOVÁCS (1922).

³⁵ KOVÁCS (1938), 64.

A zsidók felülreprezentációja a diplomás értelmiségben

Kovács „arányosítási” programja értelmében az egyetemi zsidókvóta szerepe az volt, hogy „helyet szorítson” a keresztény középosztály gyermekei számára. A numerus clausus bevezetése után azonban hamar kiderült, hogy a program egyfajta optikai csalódáson alapult. Kiderült, hogy hiába szorították ki a zsidó diákokat az egyetemekről, a nem zsidó családok mégsem tudták, vagy nem akarták lényegesen nagyobb számban egyetemre küldeni gyermekeiket. A zsidó diákok ugyanis korábban sem szorították ki az egyetemekről a nem zsidókat. A törvény olyan területen vezetett be korlátozást, amelyen korábban semmiféle létszámkorlát nem volt. A zsidó diákok aránya magas volt ugyan, de ezt az arányt nem az hozta létre, hogy a zsidók valamely eleve korlátozott számú pozícióból „túl sokat” foglaltak volna el, hanem az, hogy a másik oldalra sorolt „keresztény” jelentkezők száma nem felelt meg az elvárásoknak. A „térfoglalásnak” a zsidókkal szembeni vádként kifejtett jelensége az egyetemeken nem a zsidók és a nem zsidók egymás közötti kiszorításos versengéséből jött létre, hanem abból, hogy a zsidó fiatalok aránylag nagyobb számban jártak középiskolába, mint a nem zsidók, és a zsidó érettségizettek nagyobb hányada iratkozott be egyetemre, mint a nem zsidóké.³⁶

A zsidók „térfoglalását” az értelmiségben a korszak átpolitizált statisztikai irodalma mozgalmi okokból mégis tendenciózusan eltúlozta. A korabeli érvelés ugyanis arra a statisztikai tényre épült, hogy 1920-ban a zsidók 13,4%-os aránya a diplomás értelmiségi szabadfoglalkozásokban és a közszolgálatban meghaladta a zsidók 5,9%-os arányát az ország összlakosságában.³⁷ Noha az adatok pontosak voltak, a rájuk épült értelmezések mégis demagóg módon lettek felhasználva.

A zsidó népesség háromnegyede városlakó volt, míg a nem zsidó népesség többsége agrártelepülésen – falun – élt. Nyilvánvaló, hogy amennyiben egy többségében városlakó népesség adatait mechanikusan vetjük össze egy többségében falusi népesség adataival, azt az eredményt fogjuk kapni, hogy a többségében városlakó népesség körében magasabb az iskolázottság foka, és következésképpen az értelmiségi foglalkozásúak aránya. Különösen így volt ez a szegényebb rétegek esetében, akik saját városi lakhelyükön képesek voltak ugyan gyermekeiket iskoláztatni, de egy távoli iskoláztatás költségeit már nem tudták volna fedezni. Nem meglepő, hogy a zsidók kiszorítása 1920 után nem hozott változást az agrárnépesség beiskolázási szokásaiban. A mezőgazdasági munkások (cselédek, napszámosok) gyermekei 1914-ben az összes egyetemi hallgató 0,6%-át tették ki, abszolút számuk 50 alatt maradt, s ez

³⁶ KARÁDY (1997), 251.

³⁷ KOVÁCS (1938), 67.

a szám a zsidókvóta bevezetése után sem emelkedett: 1930-ban a 16 930 egyetemistából összesen 49 fő jött szegénysorsú falusi családból.³⁸ A falusi birtokosok gyermekei 1914-ben az összes egyetemistának mintegy 6,3%-át tették ki, s a numerus clausus bevezetése után ez az arány egészen a harmincas évek közepéig hasonló maradt.³⁹ Tekintve, hogy a társadalmi piramisban ezen falusi rétegek adták a népesség legnagyobb részét, irreális eljárás volt a háromnegyed részben városlakó zsidóság felülreprezentációját a többségében falusi lakos agrárnépesség adataihoz viszonyítani.

Ahhoz, hogy a zsidók felülreprezentációjának mértékéről demagógiától mentes képet kapjunk, adataikat nem az ország – többségében agrártelepülésen élő – össznépeségéhez, hanem a városlakó népességhez kell viszonyítani. A fővárosban például, ahol a lakosság közel egynegyede zsidó volt, a zsidók 25-28%-os részvétele az egyetemi oktatásban korántsem volt olyan aránytalan, mint ahogy azt a korszak antiszemita ihletésű statisztikai irodalma beállította.

A zsidók „térfogalását” tendenciózusan eltúlzó adatokra, illetve értelmezésekre a kortársak már évekkel a numerus clausus törvény bevezetése előtt felfigyeltek. A keresztényszocialista politikus, Giesswein Sándor 1917-ben figyelmeztetett rá, hogy a jelenség mögött a zsidók urbanizációjának magas foka áll: „A zsidó gyermek először is sokkal erősebb percentszámban lakván városban, mint a keresztény, a művelődés és tanulás eszközeit százszorta nagyobb mértékben találja meg, mint a keresztény. Aztán a zsidó gyermek tanulhat, akár rongyszedő, akár bankár fia. A keresztényeknél azonban leginkább csak a felsőbb osztályok, a dzsentri és intelligencia fiai jutnak az intellektuális kiképzés csarnokaiba...”⁴⁰

Másodszor, a zsidóknak az oktatásban való részvétele az oktatás valamennyi – az egyetemnél alacsonyabb – szintjén erőteljesebb volt, mint a nem zsidóké: Kovács Alajos a különbség mértékét egyenesen „elrémítőnek” tartotta.⁴¹ Miközben 1910-ben az összlakosság 31%-a analfabéta volt, a zsidóknál ez az arány csak 13% volt.⁴² A zsidó lakosság iskolázottsági mutatói valamennyi szinten jobbak voltak a nem zsidó lakosságénál.⁴³ Érettségi fokozattal 1910-ben a tizenkilenc évesnél idősebb zsidó fiúk 18,2%-a rendelkezett, míg a katolikusok

³⁸ ANDORKA (1979), 178. A mezőgazdasági munkások gyermekeinek száma a harmincas évek közepétől különféle ösztöndíjak megalapítása után valamelyest emelkedni kezdett.

³⁹ Uo., 183. A kisbirtokosok gyermekei 1914–1919 között az egyetemisták 6,3%-át, 1920–1925 között 7,7%-át, 1925–1929 között 7,2%-át és 1930-ban 6,7%-át tették ki.

⁴⁰ *Husadik Század* (1917), 86–87.

⁴¹ KOVÁCS (1922), 29.

⁴² Valójában a zsidóknál ennél magasabb volt az írni-olvasni tudás aránya, mert a népszámlálás azt a zsidót, aki csak héber nyelven tudott írni-olvasni, analfabétának sorolta be. Lásd SZABÓ (2000).

⁴³ KARÁDY (1997), 17; NAGY (2005).

között ugyanez az arány 4,2%, a reformátusok között 3,9% volt.⁴⁴ Az összes érettségizettnek több mint egyharmada, 35,4%-a volt zsidó.⁴⁵

Az iskolázottság, az urbanizáció és a foglalkozási szerkezet közötti összefüggés a kortársak számára világos volt. Erre mutatott rá Vázsonyi Vilmos, aki szerint a többségében városlakó zsidóság oktatási adatainak összevetése a többségében agrártelepülésen élő nem zsidó lakossággal olyan „fallácia”, amely csakis hamis eredményre vezethet: „Ha én igazságosan keresem az arányszámot, akkor nem azt kell nézmem, hogy az egész ország lakossága milyen arányban küldi gyermekeit az egyetemekre, hanem azt, hogy a városi lakosság milyen arányban küldi gyermekeit az egyetemre.”⁴⁶ Minthogy pedig a városlakó népességben 1920-ban a zsidók aránya 13% volt, a zsidóknak a „közszolgálat és szabadfoglalkozások” diplomás keresői körében elfoglalt 13,4%-os aránya a városlakó népesség etnikai arányainak megfelelően alakult.⁴⁷ Ezt a mércét alkalmazva viszont egészen más képet kapunk a „túlreprezentáció” mértékéről is. Kiderül, hogy 1920-ban az ország keresztény diplomásainak (57 966) csupán mintegy az egyötöde (11 105) működött olyan szakmában, amelyben a zsidók aránya meghaladta a 13%-ot. De hiába volt a zsidó értelmiség aránya alacsony a diplomás értelmiség legnagyobb, mintegy harmincezres köztisztviselői csoportjában (4,9%), az antiszemita frázisoknak kitett közvéleményt ez a tény kevésbé érdekelte. Annál feltűnőbb volt a zsidók jelenléte azokban az öszlétszámukban jóval kisebb, néhány ezer fős szabadfoglalkozásokban, amelyekben arányuk kiemelkedően magas volt, mint például az orvosi, gyógyszerészi vagy az ügyvédi pályákon.

Igaz, e szakmák némelyikében, mint például az orvosi vagy az ügyvédi pályán, a zsidók felülreprezentációja – minden mércével számolva – kiugró volt: az ügyvédek és ügyvédjelöltek 49,4%-a, az orvosok 46,3%-a zsidó volt. Ezek azonban kis szakmáknak számítottak, az egész magyar diplomás értelmiség alig egyötödét tették ki, bár az is tény, hogy ezen egyötöd hangja messzire hallatszott, és azt a téves benyomást keltette, mintha a zsidók „térfoglalása” az egész magyar értelmiség legfőbb problémája lenne. Alföldy Ede táblabíró a *Huszádik Század* hasábjain a túlzott reakciókat azzal magyarázta, hogy a zsidók a múltban oly sokáig el voltak zárva az értelmiségi foglalkozásoktól, hogy akkor, amikor az emancipációt követően eltiltásuk megszűnt, a magyar társadalom az új helyzetet nem tudta megszokni. „Ami mindenekelőtt azt a vádat illeti, hogy a zsidók a jobb társadalmi pozíciókat elárasztják, ennek a megítélésénél ne feledkezzünk meg arról a hagyományos elfogultságunkról, amely szerint természetesnek találjuk, hogy a zsidók a közéletnek minden valamirevaló helyéből ki

⁴⁴ KOVÁCS (1922), 29.

⁴⁵ Uo., 31.

⁴⁶ Nemzetgyűlési Napló, 1922, XXXVIII, 220 (1925. december 12.)

⁴⁷ KOVÁCS (1938), 61.

legyenek zárva és ebből az okból a jelentéktelen térhódítás is a mértéktelen elhatalmasodás színében tűnhetik fel. A zsidóknak pusztá megjelenése olyan téren, ahol nem szoktuk meg a jelenlétüket, azt a látszatot keltheti, hogy tisztességtelen betolakodás történt.”⁴⁸

A zsidó értelmiség „térfoglalásának” dimenzióit az a tény is felnagyította, hogy a köznyelvben az „értelmiség” kifejezésen nemcsak az egyetemi diplomásokat értették, hanem mindenkit, aki szellemi munkával kereste a kenyerét. Az antiszemita politikusok gyakran hivatkoztak olyan szellemi foglalkozások „elzsidósodására” is, amelyekhez nem volt szükség egyetemi diplomára, úgyhogy érveikből sokszor nem az egyetemi, hanem a középiskolai numerus clausus követelése következett volna. Végül a numerus clausus törvény kizárólag az egyetemi hallgatók körében hozott létre zsidóellenes megszorítást, és a kormány visszaállította a nők oktatási jogainak 1918 előtt érvényben lévő korlátait is. A női egyetemistákkal szembeni intézkedéseknek zsidóellenes élük is volt, hiszen a női orvostanhallgatók több mint fele, 62%-a, a női bölcsészhallgatók 48%-a volt zsidó.⁴⁹

Antiszemitizmus és „hecctörvény”

Önmagában az egyetemi numerus clausustól a keresztény középosztály nem várhatott közvetlen előnyöket, legfeljebb azt, hogy hosszú, évtizedes távlatban csökkenti a zsidó diplomás szakértelmiség létszámát. Azonnal érezhető előnyt csak attól lehetett volna remélni, ha magát a numerus clausust a diplomához kötött kenyérkereső foglalkozásokra – az orvosi, jogász, ügyvédi, mérnöki, tanári stb. pályákra – is kiterjesztik. Erről azonban a húszas évek Európájában még nem lehetett szó.

A kortársak számára tehát világos volt, hogy az egyetemi numerus clausus alkalmatlan bármiféle társadalmi probléma kezelésére. A kisgazda Rupert Rezső a numerus clausust olyan „hecctörvénynek”, „tűszúrástörvénynek” nevezte, amely „szuronyokat állít” ugyan az egyetem kapuiba, de az értelmiség gazdasági gondjain nem segíthet; csak arra jó, hogy „a zsidóságot és vele együtt a világot is provokáljuk”.⁵⁰ Hasonló véleményen volt Grecsák Károly, a Wekerle-kormány igazságügy-minisztere (1917–1918), aki szerint az egyetemi numerus clausus semmilyen szociális problémát nem old meg, mert nem egyéb, mint egy „ideglázban fogant gyűlöletörvény”.⁵¹ Grecsák a „gyűlöletörvény” kifejezést természetesen nem a szó napjainkban elterjedt értelmében használta, hanem abban az értelemben, hogy a

⁴⁸ *Husadik Század* (1917), 42.

⁴⁹ KOVÁCS M. (1994), 179–183. A bölcsészhallgatóknak 1918-ban 48%-a volt zsidó.

⁵⁰ Nemzetgyűlési Napló, 1920, V, 421 (1920. szeptember 20.)

⁵¹ BETLHEN (1925), 29.

törvényt a gyűlölet hozta létre, és célja éppen az, hogy fenntartsa és normává emelje azt a zsidóellenes érzületet, amely a háború és a forradalmak alatt lángolt fel az országban.

Az 1920 után hatalomra került új politikai vezetőség nem tartotta feladatának, hogy az ország zsidó polgárait megvédje ezekkel az indulatokkal szemben. 1920 nyarán Teleki Pál személyében olyan politikus került az ország élére, aki úgy vélte, hogy a zsidók emancipációja történelmi tévedés volt, amelyet akár „jogfosztás árán” is „helyre kell hozni”.⁵²

Egy év múltán, amikor Teleki helyét az ország kormányának élén Bethlen István vette át, az antiszemizmus visszaszorult a kormány szintű politizálásból. Noha politikai nyilatkozataiból a húszas években eltűnt a zsidóellenesség, maga Bethlen sem volt mentes az antiszemita előítéletektől. A történelmi fordulatok magyarázatára ő is alkalmazta a „zsidó összeesküvés” elméletének hamis általánosításait: a baloldali forradalmak kitörésének okát ő is a zsidók viselkedésében találta meg. Úgy vélte, a baloldali forradalmakban a zsidóság „nagy része” részt vett, holott a csaknem félmillió magyar zsidóságból alig két-háromezerre tehető azoknak a száma, akik a forradalmakban szerepet vállaltak.⁵³ Bethlen nem abban túlzott, hogy a Tanácsköztársaság vezetői között feltűnően nagy számban voltak zsidók, hanem azt nem vette figyelembe, hogy a forradalomban nem zsidók is részt vettek, amint azt sem, hogy a zsidóknak is csupán töredéke vállalt szerepet a forradalmakban.

A húszas évek vezető politikusai – a zsidósággal szemben maguk is előítéletesek lévén – az antiszemita bűnbak-politizálásra is kétértelműen reagáltak. Az ország külföldi megítélését súlyosan veszélyeztető antiszemita terrorcselekmények ellen felléptek ugyan, de megértéssel voltak azok iránt, akik a Tanácsköztársaságot zsidó forradalomként állították be, s ennek megfelelően a forradalom felelőseiként „a zsidókat” nevezték meg, akik ellen a számonkérésnek is irányulnia kell.⁵⁴

Ebben a mentalitásban éppúgy elmosódott a különbség a külföldi és a magyar, mint a szegény és a gazdag, a kommunista és a nem kommunista zsidó között: a zsidóságra a kollektív felelősség terhe hárult. Ahogy Rupert Rezső megfogalmazta: ez volt az a demagóg mechanizmus, amely lehetővé tette, hogy „általánosították – törvényekben is – a kevesek »bűnét« százezrekre, milliókra”.⁵⁵ E mentalitásban nem volt ellentmondás a faji és a politikai,

⁵² Uo., 383. Miniszterelnöki programbeszédében Teleki ígéretet tett, hogy kormánya lépéseket fog tenni a „keresztény társadalom érdekeinek intézményes megvédésére”. ABLONCZY (2005), 172. Teleki 1920. július 22-én mondta el programbeszédét.

⁵³ Uo.

⁵⁴ Gratz Gusztáv adatai szerint a negyvenöt népbiztos közül harminckettő volt zsidó, lásd GRATZ (1935), 102.

⁵⁵ Rupert Rezső különvéleménye a második zsidótörvényhez, in *Képviselőházi irományok*, 1935, XII, 514 (1939. február 3.).

sőt akár a nemi megfontolások egyidejű alkalmazása között: a felvételiző diákokat nemcsak származásuk szerint kellett elbírálni, hanem abból a szempontból is, hogy milyen politikai „magatartást” tanúsítottak 1920 előtt, azaz megfelelnek-e a „nemzethűség” követelményének. A faji és a politikai szempontok együttes alkalmazása a baloldaliakat a „zsidóság”, a zsidókat pedig eleve a „baloldaliság” gyanújába keverte, közvetve is erősítendő ezzel azt a meggyőződést, hogy a baloldali forradalmak valamiféle sajátos „zsidó” érdeket képviseltek.

A numerus clausus mindenekelőtt ennek a mentalitásnak volt a terméke. Zsidótörvény volt, amely egyéni mérlegelés nélkül a zsidóságot mint népcsoportot büntette meg 1920 után mindama veszteségekért, amelyek Magyarországot a háború következtében érték. A faji kvóta így kapcsolódott össze a forradalmak utáni baloldallelens politikai tisztogatással: ugyanaz a paragrafus, amely a faji kvótát intézményesítette, az egyetemi hallgatók felvételét „a nemzethűség és az erkölcsi megbízhatóság” követelményeihez kötötte, s ezzel össze is mosta a politikai tisztogatást a zsidók kiszorításával.

A faji paragrafus „eszméje”

A numerus clausus bevezetésének körülményeiben nem az volt az új, hogy a magyar közéletben megjelent a politikai antiszemitizmus, hiszen már a századfordulón is elhangzottak javaslatok a zsidókvóta bevezetésére, 1918 előtt azonban e javaslatok nem hatottak átütő erővel. A numerus clausus „eszméjének” tényleges térhódítása csak a háború és a forradalmak idején indult meg. A forradalmakat követően a politikai helyzet újdonsága abban volt, hogy – ellentétben a korábbi időkkel – az ország politikai vezetői nem álltak ellen a numerus clausust követelő erőknél, s végső soron a törvény bevezetésével állami rangra emelték a politikai antiszemitizmust, és a kollektív bűnösség elve alapján egyes egyének helyett egy egész népcsoportot kiáltottak ki bűnbaknak.

Az oktatási jogok származási alapon történő, állami eszközökkel kivitelezett megvonása a magyar numerus clausust megkülönböztette a zsidóellenes numerus claususnak a nyugati világban felbukkant egyéb alkalmazásaitól. Az Egyesült Államokban és Kanadában a magyar numerus clausus törvénnyel nagyjából egy időben számos egyetemen (Harvard, Yale, Columbia) vezettek be zsidóellenes kvótát, és jó néhány – orvosképzéssel foglalkozó – főiskolán is maximálták a zsidó hallgatók arányát. Ezekben az országokban azonban a zsidóellenes kvóta sohasem emelkedett állami intézkedés vagy törvény szintjére. Az egyes egyetemekről kiszoruló zsidó diákok ugyanazon állam más egyetemeken folytathatták tanulmányaikat. Kelet-Európában Romániában, Lengyelországban és Lettországon a numerus clausus a húszas évektől napirenden volt, s noha törvényerőre a harmincas évekig

egyik országban sem emelkedett, Romániában és Lengyelországban a húszas évektől az egyetemek és főiskolák „kapun belül”, törvényes felhatalmazás nélkül érvényesítettek zsidókvótát. Nem kizárt, hogy éppen a Magyarországról kiszorult zsidó diákok nagy száma miatt jelent meg a numerus clausus követelése a csehszlovák parlamentben is.⁵⁶ Ausztriában a numerus clausust az Anschlusst követően vezették be.⁵⁷

A törvény jelentősége és a hozzá fűződő legendák

A magyar zsidókvóta súlyát és jelentőségét a Bethlen-kormány a külföld felé tudatosan igyekezett bagatellizálni. A népszövetségi vizsgálatokra olyan szépítő-enyhítő célzatú védekező érvrendszert dolgozott ki, amelyektől remélni lehetett, hogy Magyarországot felmentik a diszkrimináció vádjá alól. Ezekből az érvekből nőttek ki a numerus clausushoz kapcsolódó hamis legendák, amelyek túléltek a Bethlen-kormányt, sőt egyes elemei még ma is meghatározzák a történelmi gondolkodást. Az első ilyen legenda az, hogy a zsidókvótát a bevezetés pillanatától kezdve sohasem érvényesítették volna egészen, s hogy a kisebb vidéki egyetemek tartósan kiugróan magas arányban engedtek volna felvételre zsidó diákokat. A legenda azonban hamis, mert az alátámasztásul szolgáló adatok nem arra vonatkoznak, amit alá kellene támasztaniuk.

Nézzük a számokat. A törvény az első évfolyamra felvehető zsidó hallgatók arányát 6%-ban maximálta. Tény, hogy az *1. táblázatban* mégis azt látjuk, hogy 1920 és 1937 között a zsidók aránya magasabb volt, mint 6%. Ez a statisztikai eltérés a forrása annak a már-már közhelyszerű legendának, hogy a zsidókvótát általában véve és tartósan nem tartották be.

A legenda a statisztika és a numerus clausus törvény helytelen értelmezésén alapul. A KSH alábbi kimutatása ugyanis az *összes* évfolyam egyetemi hallgatójára vonatkozik. Viszont a numerus clausus törvény nem az összes, hanem *csak az első évre felvételizők* vonatkozásában rendelte el a megszorító kvótát.⁵⁸ Azt a kérdést tehát, hogy a 6%-os kvótát az első évfolyamon betartották-e, nem lehet annak alapján megítélni, hogy milyen volt a zsidók aránya a felsőbb

⁵⁶ MTI Hírkiadás, 1922. november 30., december 2., lásd <http://archiv1920-1944.mti.hu/Pages/PDFSearch.aspx?Pmd=1>, letöltés 2011. április 30.

⁵⁷ MTI Hírkiadás, 1923. január 22., lásd <http://archiv1920-1944.mti.hu/Pages/PDFSearch.aspx?Pmd=1>, letöltés 2011. február 22.

⁵⁸ A törvény második bekezdése szerint a tanulmányaikat nem első éven kezdő, hanem felsőbb éven folytató hallgatókra a létszámkorlátozások nem vonatkoztak. Az 1920. évi XXV. törvénycikk szövegét lásd *1000 év törvényei*, <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=7440>, letöltés 2011. március 9. Ugyanezt erősítette meg a törvény végrehajtási utasítása.

évfolyamokat is tartalmazó, tehát a numerus clausus hatálya alá nem eső évfolyamokat is tartalmazó „összes” évfolyamon. Azt a kérdést, hogy a numerus clausus törvényt az egyetemek betartották-e, csak az elsőéves felvételi és beiratkozási, azaz bemeneti adatok fényében lehet megítélni, mert a törvény csak az elsőéves felvételekre vonatkozott. Ráadásul a KSH statisztikái nem a felvételi, hanem az év végi, kimeneti adatokról tájékoztatnak, arról, hogy egy adott tanév második félévének végén milyen volt a hallgatók vallási/faji összetétele. Az évkezdési és az év végi adatok között azonban komoly eltolódások voltak, egyrészt a szeptemberi tényleges beiratkozások hullámozása, másrészt az év során történt távozások mértéke és a lemorzsolódások miatt. Az év végi, kimeneti adatok éppen ezért eleve alkalmatlanok annak eldöntésére, hogy az évkezdés során a felvételnél a zsidókvótát mennyiben alkalmazták.

Tény, hogy a Bethlen-kormány a népszövetségi vizsgálatok alkalmával maga ködösítette az adatokat: az elsőéves adatok helyett az összes évfolyam adatait mutatta be, és a fővárosi adatok helyett a vidékieket vitte magával, mindez azonban egy manipulatív kommunikáció része volt. A valóságban az egyetemek az elsőéves felvételeknél a zsidókvótát annak ellenére érvényesítették, hogy az állami keretszámok betöltéséhez országos méretekben nem is mindig volt kellő számú keresztény felvételiző. A zsidó diákok kizorításának következtében ugyanis az egyetemeknek jóval több keresztény diákot kellett képezniük, mint a háború előtt: a húszas évek közepén a háború előtti évekhez képest a keresztény diákok számában 15-20%-os növekedést kellett felmutatniuk. Ezt a többletet kezdetben még az elmaradt háborús évfolyamokból ki lehetett állítani, de hosszabb távon a többlet nem volt könnyen teljesíthető.

1. táblázat. Zsidó hallgatók száma és aránya az egyetemi és főiskolai hallgatók között a KSH nyilvántartása szerint a második félévben (1910–1943)

Tanév	Hallgatók összes száma	Zsidó hallgatók	
		száma	Aránya
1910/1911	14 021	3490	24,90%
1911/1912	14 233	3387	23,80%
1912/1913	14 575	3553	24,40%
1913/1914	15 414	3879	25,20%
1914/1915			
1915/1916			
1916/1917			
1917/1918			
1918/1919	18 449	6719	36,40%
1919/1920	10 005	558	5,60%
1920/1921	14 258	1721	12,10%
1921/1922	17 306	2318	13,40%
1922/1923	20 815	2388	11,50%
1923/1924	17 329	1861	10,70%
1924/1925	15 582	1533	9,80%
1925/1926	15 200	1372	9,00%
1926/1927	15 020	1284	8,50%
1927/1928	15 459	1290	8,30%
1928/1929	15 675	1378	8,80%
1929/1930	15 497	1473	9,50%
1930/1931	16 053	1689	10,50%
1931/1932	16 002	1967	12,30%
1932/1933	15 766	1965	12,50%
1933/1934	15 694	1816	11,60%
1934/1935	15 088	1465	9,70%
1935/1936	14 216	1175	8,30%
1936/1937	13 821	1017	7,40%
1937/1938	13 228	820	6,20%
1938/1939	13 219	510*	3,90%
1939/1940	13 815	437*	3,20%
1940/1941	17 161	532*	3,10%
1941/1942	19 900	584*	2,90%
1942/1943	21 732	580*	2,70%

Forrás: *Magyar Statisztikai Évkönyv, 1910–1943*; KOVÁCS (1938), 73. A *-gal jelölt évekre lásd LADÁNYI (2005), 68.

Az összesített kimeneti, év végi százalékarányok helyett tehát inkább a tényleges létszámokat helyes figyelembe vennünk. A zsidó diákok száma azokon az egyetemeken és jogakadémiákon, amelyek 1920-tól a numerus clausus hatálya alá estek, az 1917/1918-as tanévben 6027 volt.⁵⁹ Ez a szám 1920/1921-re 1712-re csökkent: a zsidó diákok számában tehát a törvény alkalmazásának első évében 4315 fős csökkenés állt be. A legnagyobb csökkenés a budapesti egyetemen volt: itt 3880 fővel csökkent a zsidó hallgatók száma.⁶⁰ Ez a hatalmas csökkenés úgy volt lehetséges, hogy az egyetemekre több ezer felsőéves, úgynevezett „szerzett jogos” zsidó hallgatónak nem adtak ki „nemzethűségi” igazolást. A budapesti egyetem bölcsészkarán például a felsőbb évfolyamos hallgatók aránya 6,97%-ra csökkent annak ellenére, hogy a megelőző években (1913/1914 és 1917/1918 között) a zsidó hallgatók aránya 35–40% között volt.⁶¹

A Budapestről kiszorult, mintegy 3000 *felsőbb éves* zsidó diák kisebb csoportját – kb. 500 hallgatót – a Pozsonyból, illetve Kolozsvárról a trianoni országba költöztetett pécsi és szegedi egyetem vette fel, mert az áttelepítést követően évfolyamaik beindításához nem volt kellő számú keresztény jelentkezőjük.⁶² A numerus clausus törvény a felsőbb évfolyamos zsidó hallgatók felvételét nem tiltotta, hiszen a törvény csak az elsőévesekre vonatkozott.

Szelektív beiratkozás

Az *elsőévesek* felvételénél viszont még azok a vidéki egyetemek is nagyjából betartották a zsidókvótát, amelyek felsőbb évfolyamaikra magasabb arányban vettek fel zsidókat. Hiába engedett be a szegedi egyetem orvoskara például a harmad-, negyed- és ötödévre 70%-nál

⁵⁹ HALLER (1926), 130. Az adat a főiskolák nélkül értendő. A jogakadémiákon ebben az évben 237 zsidó diák tanult. A főiskolákon (a színművészeti kivételével) 1921/1922-ben összesen 24 zsidó diák tanult.

⁶⁰ HALLER (1926), 135.

⁶¹ Uo., 134.

⁶² A szegedi és a pécsi egyetemre 1920/1921-ben összesen 777 zsidó diák járt (HALLER [1926], 134). Tekintve, hogy 1917/1918-ban a két egyetemnek 311 zsidó hallgatója volt, s ezek közül az 1918/1919-ben diplomázók száma elenyésző volt, a „szerzett jogosok” a továbbiakban is az egyetem hallgatói maradtak, s így a két egyetem „saját” zsidó hallgatóinak száma 250–300 között volt.

magasabb arányban zsidó diákokat, az első évfolyamra már 1921-ben is csak 7%-nyi zsidó hallgatót vett fel, 1922. szeptember elején pedig már 6% alatt volt a felvett zsidók aránya. A pécsi egyetem elsőéves felvételi eljárásában az államilag engedélyezett létszámkeretből számolták ki, hogy a kvóta szerint hány zsidó hallgatót vehet fel az egyetem. Ha ezen egyetemek első évfolyamain mégis magasabb volt a zsidó diákok aránya, mint 6%, ennek oka nem az volt, hogy ne alkalmazták volna a zsidókvótát, hanem az, hogy a felvett keresztény hallgatók egy – olykor jelentékeny, akár az évfolyam kétharmadát is kitevő – része szeptemberben, a tanítás megkezdésekor egyszerűen nem jelent meg az egyetemen.⁶³ Mivel pedig a felvételt nyert zsidó hallgatók mind megkezdték tanulmányaikat, arányuk megemelkedett ugyan, de ettől még egyetlen zsidó diákkal sem jutott be több az egyetemre, mint amennyit a kvóta előírt.⁶⁴

2. táblázat. A szegedi egyetem orvoskarára felvett hallgatók száma zsidó–nem zsidó megoszlásban, 1921/1922

Évfolyam	Összes hallgató	Zsidó hallgatók száma	Zsidó hallgatók aránya
I.	146	11	7%
II.	152	47	31%
III.	139	101	73%
IV.	104	75	75%
V.	74	54	73%

Forrás: *Nemzetgyűlési napló*, 1920, XVII, 25 (1922. február 9.), Budaváry László hozzászólása

2. ábra. A szegedi egyetem orvoskara felvételi bizottságának 1923. január 12-i döntései

Valamennyi zsidó jelentkező kérelmének elutasítását javasolja, mivel a törvényes %-ot már is meghaladja az I.félévre beiratkozott zsidók száma a magyarok elmaradása miatt.

további két zsidó diákot vettek fel. Szegedi Egyetemi Levéltár, Orvoskar, 1922. szeptember 7-i I. rendkívüli ülés és 1922. szeptember 29-i rendes ülés.

⁶⁴ HALLER (1926), 124.

a/ Az első félévre felvételt kérő keresztyén hallgatók közül feltétlenül felvételét ajánlja a bizottság 51, feltételes felvételét 17 összesen tehát 68 növendéknek.

ä/ Az I félévre menendő, 58 folyamodó közül a 68 keresztyénre százalék arány szerint kerekén 4 zsidó nemzetiségű folyamodó vehető fel; felvételbe ajánlja : Weisz Aranka, Bach Endre, Goldmann István és Váradi Miklóst.

Forrás: Szegedi Tudományegyetem Általános Orvostudományi Kar, Dékáni Hivatal

A „szelektív beiratkozás” jelenségéről maga Klebelsberg kultuszminiszter adott számot 1924-ben a Nemzetgyűlésben. A felvételi engedélyeket – mondta a miniszter – mind a fővárosi, mind a vidéki egyetemek a zsidókvóta betartásával állítják ki. „Gyakran megesik azonban, hogy a keresztyén ifjak ezeket a beiratkozási engedélyeket nem veszik igénybe, visszalépnek, és más egyetemre mennek. Azok az izraelita ifjak azonban, akik a pécsi egyetemen ilyen beiratkozási engedélyeket kaptak, kivétel nélkül beiratkoztak, aminek következtében már a beiratkozásnál is számuk nagyobb volt, mint a megengedett százalék.”⁶⁵ A szegedi és a pécsi egyetemről az őszi hónapokban a már beiratkozott és tanulmányaikat megkezdett elsőéves

⁶⁵ Nemzetgyűlési Napló 1922–1926, XXIV, 320–321 (1924. június 4).

keresztény hallgatók is gyakran távoztak, 1922 őszén például a szegedi egyetem orvoskaráról egyetlen hét alatt 52 keresztény diák iratkozott át Budapestre. Ez esetben természetesen az év végi összesítéseknél megint csak megemelkedett a zsidó diákok százalékaránya, anélkül azonban, hogy egyetlen zsidó diákkal többet vettek volna fel az egyetemre, mint amennyit a kvóta engedélyezett.

Lemorzsolódás

A numerus clausushoz fűződő legendák kialakulásához a lemorzsolódások következtében előállt statisztikai eltérések is hozzásegítettek. A kvótarendszer ugyanis a felvételeknél egyfajta tanulmányi kontraszelekciót hozott létre. A felvételi döntéseknél a meritokratikus elvet csak töredékesen lehetett érvényesíteni. A felvételi bizottságok a zsidó diákok eredményességi sorrendjét megállapították ugyan, de – az elsőéves felvételeknél – ezt a sorrendet csupán a 6%-os kvóta betöltéséig vették figyelembe. A jobb tanulmányi eredményű zsidó diákok nagy része nem nyert felvételt, ugyanakkor a gyengébb eredményű keresztény diákok könnyebben bejutottak, tehát a tanulmányi kompetíció elve a két csoport között a felvételeknél nemigen érvényesült, a két csoport tanulmányi eredményei nagyjából egymástól függetlenül képezték a felvételi döntések alapját. Előfordult, hogy a felvételi bizottságok jelentései a zsidó diákok tanulmányi eredményeit nem is mutatták ki. Ilyen volt például a budapesti orvoskar felvételi bizottságának 1921-es jelentése, amely a következő kategóriákba sorolta a felvetteket:⁶⁶

jelesen érett keresztény: 99

jól érett keresztény: 116

érett keresztény (közepes vagy elégséges): 138

született zsidó: 23

A sajátos szelekció következményei a lemorzsolódásokban is megmutakoztak. A zsidókvótát vasszigorral érvényesítő budapesti orvoskar első évére felvett hallgatók 40%-a nem végezte el az egyetemet a húszas években.⁶⁷ A lemorzsolódott diákok számszerűleg nagyobb része a

⁶⁶ N. SZEGVÁRI (1988), 130.

⁶⁷ Az adatot a felvételi döntésekben meghatározó szerepet játszó, fajvédő nézeteiről közismert Kenyeres Balázs orvosprofesszor tette közzé. Idézi báró Korányi Sándor, Felsőházi Napló, 1931, II, 349 (1933. június 24.). A budapesti orvoskar felvételi keretszáma az első éven 400 volt, ebből legfeljebb 24 lehetett zsidó (6%), tehát a

keresztény diákok közül került ki. Erről Klebelsberg kultuszminiszter a parlamentben is beszámolt, bár ő a lemorzsolódás legfőbb okát a keresztény családok rosszabb anyagi helyzetével magyarázta: „Gömbös t. barátom azt mondta, hogy csak 6% a numerus clausus, de tíz százalékon felül van zsidóság az egyetemen. Miért van ez? Hiszen az első évben a numerus clausus szerint vesznek fel. Ez azért van, mert a törvény numerus claususán túl van egy másik numerus clausus és ez a szegénység numerus claususa, és ez érvényesül ezeknél a keresztény gyerekeknél, akik sokszor nem tudják tanulmányaikat folytatni, anyagiak hiánya miatt. Hivatkozom elsősorban a műegyetemre. Emiatt elmaradnak a keresztények és megnő a zsidóság számaránya.”⁶⁸

3. ábra. A budapesti orvoskaron elmaradtak a felvett keresztény diákok, 1924

A 11 zsidó folyamodó közül egyiknek felvételt sem javasolhatja a bizottság, nemcsak azért nem, mert a felvételre javasolt 10 és a felvételre feltételesen javasolt 2 magyar folyamodó mellé a törvény végrehajtási utasításaiban megállapított 6 % azt nem engedi meg, hanem azért sem, mert az első éveseknél amúgy is túl vagyunk a 6 %-on, aminek az a magyarázata, hogy az első félévre felvételre javasolt zsidó hallgató mind élt a felvételi engedéllyel, a magyar és más nemzetiségűek egy része azonban az engedélyt nem vette, illetőleg nem vehette igénybe.

Forrás: SOTE Levéltár, A budapesti Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem orvoskari tanártestületének 1924. szeptember 10-én tartott I. rendes ülése

A Klebelsberg által adott leírás nagyrészt megmagyarázza azt a tényt is, hogy miért volt a zsidók számarányának csökkenése valamivel lassúbb, mint amekkora az első éven

Kenyeres Balázs által közzétett 40%-os lemorzsolódási folyamatban az évente lemorzsolódott 160 diák közül akkor is legkevesebb 136 keresztény kellett hogy legyen, ha minden zsidó diák lemorzsolódott volna.

⁶⁸ Képviselőházi Napló, 1927, IX, 201 (1928. február 23.).

érvényesített 6%-os kvóta alapján elvárható lett volna. Megmagyarázza azt is, hogy 1925/1926-ban, a numerus clausus ötödik évében, amikor már eltűntek a rendszerből a „szerzett jogos” zsidó diákok, miért volt a zsidó hallgatók aránya az összes egyetemista és főiskolás között még mindig 8,5% körül, hiszen egyedül a budapesti orvoskarról több száz keresztény diák maradt el vagy morzsolódott le. Tekintve, hogy a Klebelsberg által leírt nagyarányú lemorzsolódásnak a diákság összetételére gyakorolt hatása kumulatív volt, azaz az első év során bekövetkezett elmaradások és lemorzsolódások a felsőbb évfolyamok összetételére is hatással voltak, a KSH által közölt kimeneti arányok megfelelnek a miniszter azon állításának, hogy az elsőéves felvételeknél a zsidókvótát országosan nagyjában-egészében betartották.

Összefoglalva tehát az az állítás, hogy az *elsőéves felvételeknél* a 6%-os zsidókvótát országos méretekben általában nem tartották volna be, nem egyéb, mint legenda, amelyet a felvett és ténylegesen beiratkozott hallgatók egymáshoz viszonyított arányai, valamint a lemorzsolódást is figyelembe vevő adatok nem támasztanak alá.

A zsidókvóta sorsa 1928 után: az „eltörlés” legendája

A legfélrevezetőbb legenda, amely a numerus clausus történetéhez fűződik, arról szól, hogy a törvényt 1928-ban eltörölték volna. Az „eltörlés” legendája a húszas évek végén keletkezett, de a történeti publicisztikában napjainkig tartja magát. Kialakulását a Bethlen-kormány ügyes politikája tette lehetővé. A numerus clausust 1928-ban valójában nem törölték el, hanem csupán átnevezték, és ezután sem szűnt meg a zsidóság diszkriminációja az egyetemeken. A legendából csak annyi igaz, hogy a törvény faji paragrafusára bizonyos metamorfózison esett át.

A zsidókvótát a Népszövetség nyomására a Bethlen-kormány 1928-ban formálisan valóban kivette a törvényből. Beemelt viszont ugyanakkor a törvénybe egy új kvótát, éspedig egy foglalkozási kvótát. Az új kvóta célja ugyanaz volt, mint az előzőé: az, hogy távol tartsa a zsidókat az egyetemekről, viszont ezt most már úgy tegye, hogy közben a Népszövetség se marasztalhassa el Magyarországot faji diszkrimináció miatt. Klebelsberg már két évvel a módosítás előtt azt tanácsolta Bethlen miniszterelnöknek, hogy változtassanak a törvényen, de ezt valahogy úgy oldják meg, hogy közben a zsidó diákok „ezrei” mégse jussanak be az egyetemre. Bethlen tehát engedjen a Népszövetség követelésének, de az engedmény csak formális legyen. A kormány végül a faji kvótát egy olyan új kvótával helyettesítette, amely a felvehető diákok számát aszerint korlátozta, hogy milyen foglalkozású volt a felvételiző diák

apja.⁶⁹ A foglalkozási kvóta belső arányszámaikat pedig úgy alakították ki, hogy a zsidók aránya az új rendszerben se emelkedhessen meg számottevően.

A módosítás filozófiájáról 1928-ban a kormány – érthető okokból – hivatalosan nem nyilatkozott, hiszen az egész éppen azért történt, hogy Magyarországot a Népszövetség oldaláról ne lehessen továbbra is elmarasztalni a zsidók diszkriminációjáért. Tíz évvel később azonban, amikor a magyar diplomácia már nem a Népszövetség, hanem inkább Németország barátságát kereste, a KSH elnöke, Kovács Alajos részletesen leírta az 1928-as foglalkozási kvóta belső logikáját. Eszerint „a numerus claususnak az az enyhített formája, amelyet boldogult gr. Klebelsberg kultuszminiszter kezdeményezett, bár nem mondta ki határozottan, hogy az egyes fajok népességi arányuk szerint veendő fel az egyetemekre, de [...] tulajdonképp ugyanazt a célt szolgálta. [...] Minthogy az első [foglalkozási] kategóriában, amely a hallgatók számának kb. a felét lefoglalja, alig van zsidó, viszont a szám második felében [...] az östermelők fiai jutottak volna túlsúlyba, [...] végeredményben a zsidóság aránya a hallgatók között kb. csak a népességi aránnyal lett volna egyenlő.”⁷⁰ Ezért mondhatta báró Korányi Sándor orvosprofesszor, hogy a módosított kvótából hiányzik az őszinteség, mert a rendelkezésben „sok mindenféle körülmény említetik, csak az nem, ami céloztatik”.⁷¹

A módosítás mögött meghúzódó szándékot nem volt nehéz megérteni. Az angol Lucien Wolf, aki a Népszövetség számára jelentést írt a módosításról, pontosan átlátta, hogy az új foglalkozási kvóta „antiszemita célra használható”, azonban – mint írta – abból kell kiindulni, hogy a magyar kormány lépése „jóhiszeműleg tétetett”.⁷² A Népszövetség tehát nem foglalkozott az új kvóta mögött elbújtatott szándékkal: megelégedett azzal, hogy a zsidókvóta kikerült a törvényből; eltörlését szimbolikus győzelemnek tekintette, ennél többre nem is számított. Ugyanígy éreztek a magyarországi zsidó közösségek vezetői, akik abban reménykedtek, hogy a szimbolikus engedményt idővel valóságos javulás követi majd.

A kormány ezenközben igyekezett a külföldet és a belföldet egyaránt kielégíteni. 1928 után a Népszövetség elvárásainak megfelelően kismértékben megemelte az egyetemre engedett

⁶⁹ A foglalkozási kvótát bevezető törvény szövege: „Az engedély megadásánál a nemzethűség és az erkölcsi megbízhatóság követelményei mellett egyfelől a felvételt kérő megelőző tanulmányi eredményeire, illetve szellemi képességeire, másfelől arra is figyelemmel kell lenni, hogy elsősorban a hadiárva és a harctéri szolgálatot teljesítettek gyermekei, továbbá a közalkalmazottaknak és a különféle foglalkozási ágakhoz (mezőgazdasághoz, iparhoz, kereskedelemhez, szabad foglalkozásokhoz stb.) tartozóknak gyermekei az ezen foglalkozásokhoz tartozók számának és jelentőségének megfelelő arányban jussanak a főiskolákra és a fölvettek száma az egyes törvényhatóságok között is igazságosan osztassék fel.” Képviselőházi irományok, 1927, VI, 434.

⁷⁰ KOVÁCS (1938), 39.

⁷¹ SOTE Levéltár, A budapesti kir. magyar Pázmány Péter Tudományegyetem orvoskari tanártestületének 1928. október 9-én tartott II. rendes ülése.

⁷² LADÁNYI (1979), 1131.

zsidók számát. A következő négy évben a beengedett zsidó diákok aránya kb. évi 250 fővel megemelkedett: az 1928/1929-es 8,8%-ról 1930-ban 9,6%-ra, 1931-ben 10,5%-ra, 1932-ben 12,3%-ra, és 1933-ban 12,5%-ra. Mindez azonban korántsem jelentette azt, hogy a zsidó diákok ténylegesen egyenlő esélyt kaptak volna nem zsidó társaikkal. 1928/1929-ben például a zsidó felvételizők körülbelül kétharmadát, 70%-át utasították el az egyetemek, miközben a keresztény diákoknak mindössze 10-15%-át utasították el. Az érettségizett zsidó fiatalok többségének Magyarországon még mindig nem volt esélye továbbtanulni. Szemben a háború előtti helyzettel, amikor az érettségizett zsidó fiataloknak még 85%-a került egyetemre, a húszas évek közepére ez az arány 45% alá csökkent (miközben a keresztény érettségizetteknek 90,2%-a jutott egyetemre), és az arány a foglalkozási kvóta bevezetése után is csak csekély mértékben javult.⁷³

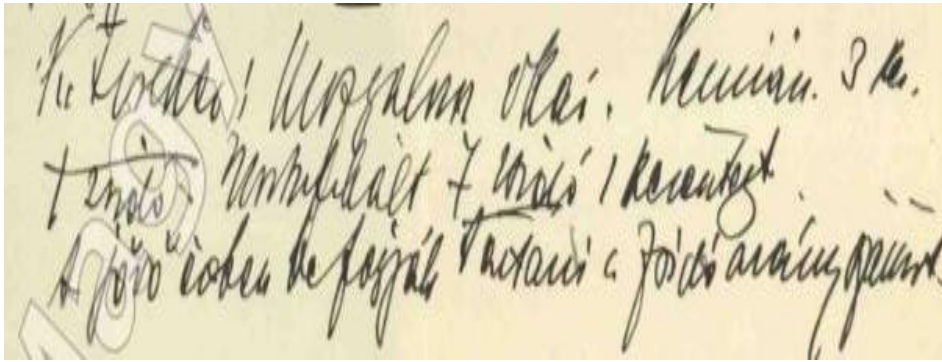
Így aztán hiába szerepelt a Bethlen-kormánynak a külföld felé hangoztatott apologetikus érvrendszerében immáron az, hogy a zsidó diákok aránya a régi kvóta fölé emelkedett, arról, hogy a továbbtanulni kívánó zsidó diákoknak mintegy fele-kétharmada ekkor sem juthatott be az egyetemre, nem esett szó. Cinikus propagandajáték folyt a számokkal és a százalékokkal. Mert igaz ugyan, hogy két évben, 1932-ben és 1933-ban a zsidó diákok aránya az ország összes egyetemi és főiskolai hallgatója között 12% fölé is emelkedett, s igaz, hogy ez valóban több volt, mint a zsidókvótában engedélyezett 6%, maga a kiinduláshoz használt kvóta eleve nagyon alacsony számokat takart. A százalékarányokkal folytatott demagóg propaganda ellenére a továbbtanulni törekvő zsidó diákok ezrei továbbra is a diszkriminatív felvételi gyakorlat következtében kívül rekedtek az egyetemeken.

Összefoglalva elmondhatjuk tehát, hogy a faji kvótát 1928-ban nem „eltörölték”, hanem átnevezték. Az „eltörlés” mítoszának cáfolatára álljon itt még egy példa, éspedig 1934-ből, amikor elvben, formailag a zsidókvóta nem volt érvényben. A hitleri hatalomátvétel után a magyar fajvédők hangosan követelték, hogy a magyar kormány állítsa vissza a nyílt, explicit zsidókvótát. A Gömbös-kormány erre nem hajlott, arra azonban igen, hogy a fajvédők követeléseinek megfelelően – törvényes intézkedés nélkül – a 6%-os kvótára csökkentse a zsidó diákok arányát. A belügyminiszter, Keresztes-Fischer Ferenc 1934 januárjában a minisztertanácson bejelentette: „A jövő évben be fogják tartani a zsidó arányszámot.”⁷⁴

⁷³ KARÁDY (1997). 1933/1934-ben Karády számításai szerint a zsidó érettségizettek egyetemre jutásának valószínűsége 56,4% volt, ehhez az arányhoz azonban Karády a külföldön tanuló zsidó egyetemistákat is hozzáveszi. Utóbbiakat kivonva a zsidó érettségizettek egyetemre jutási esélye még ekkor is 50% alatt volt annak ellenére, hogy mindeközben a zsidó érettségizettek létszáma folyamatosan csökkent, míg a keresztény érettségizettek létszáma a háború előtti évekhez képest 1929/1933-ra kb. egyötödével megnőtt.

⁷⁴ Minisztertanácsi Jegyzőkönyv, 1934. január 16., 5.

4. ábra. Minisztertanácsi jegyzőkönyv, Keresztes-Fischer Ferenc bejelentése, 1934. január 16.

Forrás: Minisztertanácsi Jegyzőkönyv, 1934. január 16., 5. oldal

A jegyzőkönyv tanúsága szerint Keresztes-Fischernek egyáltalán nem kellett magyarázkodnia. Nem kellett kitérnie arra, hogy miféle „zsidó arányszámra” gondol. Nem kellett foglalkoznia azzal, hogy ilyen „arányszám” elvben, a törvény 1928-as módosítását követően nem létezett, hiszen – akkor, ott, a minisztertanácson – minden jelenlévő tudta, hogy mi is az a bizonyos „arányszám”, hiszen a kvótát valójában nem is törölték el, hanem csak átkeresztelték. A belügyminiszter bejelentését követően a zsidó diákok aránya azonnal csökkenésnek indult, és már 1935-re elérte a húszas években mért legalacsonyabb arányt, miközben zsidó felvételizők ezrei rekedtek kívül a felsőoktatáson.

Mindez persze nem jelenti azt, hogy az 1928-as módosítás után elképzelhetetlen lett volna a numerus clausus által fenntartott folyamatok mérséklődése. A nagy európai fordulat, a náciizmus megerősödése nélkül éppenséggel alakulhatott volna másképp is. Például úgy, hogy a faji kvótát előbb csak átnevezik, majd ezt a lépést később további enyhítő reformok követik. Ilyesféle utat járt be például az Egyesült Államok, ahol a zsidókvótát alkalmazó néhány magánegyetem csak nagyon lassan, az 1950-es évekre jutott el a kvóták felszámolásáig.

Európában másként fordult a történelem. Magyarországon 1939-ben a második zsidótörvény hetedik paragrafusával visszaállította a nyílt egyetemi zsidókvótát, amely ismét 6%-ban maximálta a zsidók arányát az egyetemeken és a jogakadémiákon.⁷⁵ Egy évre rá, 1940 őszén a kormány hatálytalanította az 1928-as módosítás érvényét is.

A nyílt zsidókvóta visszaállítása

⁷⁵ ZEHERY-TÉRFY (1939), 110.

Hóman Bálint, a politikus és történész, aki ekkor, 1940-ben kultuszminiszter volt, a törvény indoklásában alapos történeti visszatekintést nyújtott. Elmondta, hogy az 1939. évi IV. törvénycikk hetedik paragrafusa valójában semmi újat nem hoz. Formális lépésről van szó csupán, hiszen 1920 óta az egyetemi zsidókvóta folyamatosan életben van. Kitért arra is, hogy 1928-ban a törvényt valóban módosították, azonban csupán „alaki hatállyal” változtattak rajta oly módon, hogy a nemzetiségi kvóta helyébe lépő foglalkozási kvóta a zsidóság „nyílt megnevezése nélkül is” képes legyen megakadályozni a „zsidóság terjeszkedését”.⁷⁶

A numerus clausus törvény faji paragrafusa tehát – egy átmeneti és csekély enyhülés ellenére – a Horthy-korszak egészében érvényesült. A korszak huszonöt éves történetében tizennégy éven át (1920–1928, 1939–1945) hatályos törvény volt. Valamelyest enyhített formában, a foglalkozási kvóta keretében érvényesült 1928 és 1933 között, majd pedig az 1934 és 1939 között eltelt öt évben – noha hivatalosan nem volt hatályban – miniszteri utasításra még a húszas éveknél is szigorúbban érvényesítették. A törvény tényleges alkalmazása tehát a korszak egészében lényegében folyamatos volt. Történetéhez az is hozzátartozik, hogy a zsidó diákok aránya először éppen egy olyan évben (az 1936/1937-es tanévben) csökkent a húszas években mért legalacsonyabb arány, 8,3% alá, amikor az 1920-as zsidókvóta hivatalosan már nem, és az 1939-es zsidókvóta még nem volt hatályban. Nem állja meg tehát a helyét az az állítás, hogy a numerus clausus 1928-as módosítása után a zsidóellenes diszkrimináció eltűnt volna a magyar intézményrendszerből, és az egyetemi zsidókvótát csupán egy évtized múltán, külső nyomásra alkalmazták volna újra.

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK ÉS DOKUMENTUM GYŰJTEMÉNYEK

Magyar Törvénytár (www.complex.hu/1000)

Magyarországi Rendeletek Tára

Nemzetgyűlési Napló

Felsőházi Napló

Képviselőházi Napló

Felsőházi Irományok

Képviselőházi Irományok

⁷⁶ Indoklás „az egyetemi és főiskolai hallgatók felvételének szabályozásáról” szóló törvényjavaslathoz, Felsőházi irományok, 1939, IV, 187–188 (1940. november 15.). Hóman azt is hozzátette, hogy 1928 után a kormány rendeleti és eseti intézkedésekkel is biztosította, hogy az eredeti zsidókvóta mindinkább érvényesüljön.

Magyar Országos Levéltár, VKM Töredék Iratok

ELTE Levéltár, Rektori Hivatal, Egyetemi tanácsi jegyzőkönyvek

SOTE Levéltár, A budapesti kir. Magyar Pázmány Péter tudományegyetem orvostudományi tanártestülete üléseinek jegyzőkönyvei

Szegedi Tudományegyetem Általános Orvostudományi Kar, Dékáni Hivatal, Orvostudományi ülések jegyzőkönyvei

MTI Magyar lapszemle, 1927. október 21., lásd <http://archiv1920-1944.mti.hu/Pages/PDFSearch.aspx?Pmd=1>, letöltés 2011. március 7.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- ABLONCZY (2000) – ABLONCZY Balázs, Utószó, in UŐ (szerk.), *Teleki Pál: Válogatott politikai írások és beszédek*, Budapest, Osiris.
- ABLONCZY (2005) – ABLONCZY Balázs, *Teleki Pál*, Budapest, Osiris.
- ANDORKA (1979) – ANDORKA Rudolf, Az egyetemi és főiskolai hallgatók társadalmi összetétele, 1898–1942, *Statistikai Szemle*, 2.
- BETHLEN (1925) – BETHLEN Pál, *A magyar zsidóság almanachja*, Budapest, Franklin.
- BETHLEN (1988) – *Bethlen István emlékirata 1944*, Budapest, Zrínyi.
- GRATZ (1935) – GRATZ Gusztáv, *A forradalmak kora, Magyarország története 1918–1920*, Budapest.
- HALLER (1926) – HALLER István, *Harc a numerus clausus körül*, Budapest, szerzői kiadás.
- HOÓR (1923) – HOÓR Károly, *A numerus clausus a szegedi és a pécsi egyetemen*, Budapest.
- Huszedik Század* (1917) – *A zsidókérdés Magyarországon. A Huszedik Század körkérdése*, Budapest.
- KARÁDY (1997) – KARÁDY Viktor, *Iskolarendszer és felekezeti egyenlőtlenségek Magyarországon (1867–1945)*, Budapest, Replika Kör.
- KARÁDY (2000) – KARÁDY Viktor, *Zsidóság Európában a modern korban*, Budapest, Új Mandátum.
- KOVÁCS (1922) – KOVÁCS Alajos, *A zsidóság térfoglalása Magyarországon*, Budapest, a szerző kiadása.
- KOVÁCS (1938) – KOVÁCS Alajos, *A csonkamagyarországi zsidóság a statisztika tükrében*, Budapest, Egyesült Nemzeti Keresztény Liga.
- KOVÁCS M. (1994) – KOVÁCS M. Mária, A magyar feminizmus korszakfordulója, *Café Babel*, 1–2, 179–183.
- LADÁNYI (1979) – LADÁNYI Andor, *Az egyetemi ifjúság az ellenforradalom első éveiben*, Budapest, Akadémiai.
- LADÁNYI (2005) – LADÁNYI Andor, A numerus clausustól a numerus nullusig, *Múlt és Jövő*, 1, 56–74.
- N. SZEGVÁRI (1988) – N. SZEGVÁRI Katalin, *Numerus clausus rendelkezések az ellenforradalmi Magyarországon*, Budapest, Akadémiai.

- NAGY (2005) – NAGY Péter Tibor, Az állami befolyás növekedése a magyarországi oktatásban, 1867–1945, *Iskolakultúra*, 6–7; lásd http://epa.oszk.hu/00000/00011/00094/pdf/tan_vita2005-6-7.pdf, letöltés 2011. március 8.
- ROMSICS (1991) – ROMSICS Ignác, *Bethlen István. Politikai életrajz*, Budapest, Osiris.
- SZABÓ (2000) – SZABÓ Miklós, A modernizáció kiválasztott népe, *Mozgó Világ*, szeptember, 26/9; lásd <http://epa.oszk.hu/01300/01326/00009/szep8.htm>, letöltés 2011. május 2.
- SZINAI-SZÜCS (1972) – SZINAI Miklós–SZÜCS László (szerk.), *Bethlen István titkos iratai*, Budapest, Kossuth.
- ZEHERY-TÉRFY (1939) – ZEHERY Lajos–TÉRFY Béla, *A zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról szóló 1939:IV. t.c. és annak végrehajtásáról szóló rendeletek*, Budapest.
- ZINNER (1989) – ZINNER Tibor, *Az ébredők fénykora*, Budapest, Akadémiai.